

PASI IHALAINEN

Uraauurtava käsitehistoriallinen tulkinta Suomen poliittisesta kulttuurista

Vastapainon kustantama *Käsitteet liikkeessä* -teos tulee kymmenen avainkäsitteen merkitysten muutosta analysoidessaan paljastaneeksi olennaisia seikkoja suomalaisesta poliittisesta kulttuurista. Dosentti Pasi Ihalainen pohtii seuraavassa, miten kokoomateoksen kirjoittajat ovat käsitehistorian ymmärtäneet ja millaisia tuloksia heidän soveltamansa tutkimusstrategiat ovat tuottaneet. Hän kysyy myös, onko Ruotsin vallan ajalle tyypillisten ajattelutapojen jatkuvuus otettu riittävästi huomioon – tässä teoksessa ja suomalaisen poliittisen ajattelun tutkimuksessa ylipäätään.

■ *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* -teoksen¹ ilmestyminen joulukuussa 2003 oli kiistaton merkittävä tapa ei pelkästään suomalaisen historian ja yhteiskuntatieteiden tutkimuksen vaan myös koko suomalaisen kulttuurin ymmärtämisen kannalta. Kirja on urauurtava perustutkimus ja välttämätön hakuteos, jonka soisi löytävän tiensä Suomen jokaiseen kirjastoon, jokaisen poliitikon ja virkamiehen kirjahyllyyn, jokaisen ihmistieteitä

tutkivan ja opiskelevan saataville, toimittajien ja muiden politiikkaa joko ammatikseen tai harrastuksena seuraavien ulottuville. Lukijoistaan teos tekee entistä tietoisempia heidän päivittäin käyttämiensä ja merkitykseltään itsestään selvinä pitamiensä poliittisten käsitteiden historiallisesta ja edelleen kiistanalaisesta luonteesta.

Käsitehistorialliseen lähestymistapaan tottuneelle *Käsitteet liikkeessä* muodostaa helppolukuisen kokonaisuuden, mikä kertoo kirjoittajien ja toimittajien tekemästä suuresta työmäärästä, sillä monimuotoiseen aineistoon pohjautuvan käsitehistoriallisen tutkimuksen sujuva raportointi on vaativa tehtävä. Tekstit ovat pitkälle jalostettuja, tutkijoiden omiin itsenäisiin tulkintoihin nojaavia synteesejä, joissa nostetaan esille suomalaisen poliittisen kulttuurin keskeisiä ominaispiirteitä – esimerkiksi hallitsemisen käsitteen merkitysten jatkuvuus, yhteiskunnan ja valtion samaistaminen, valtion ja politiikan yhteen kietoutuminen sekä kansalaisen syrjään vetäytyvä luonne suomalaisessa poliittisessa järjestelmässä.

Käsitehistoriaan ensimmäistä kertaa tutustuvalle tämä kokoomateos saattaa sen sijaan osoittautua vaativaksi luettavaksi. Artikkeleiden ymmärtäminen edellyttää pohjatietoja niin Suomen historiasta kuin Euroopan aatehistoriasta laajemminkin. Se edellyttää myös käsitehistoriallisen ajattelutavan perusteiden hallintaa tai ainakin käsitehistoriallisen asenteen järkevyyden tunnistamista, mikä ei tiukkaan käsitteiden määrittelyyn tai tapahtumahistorian ylivaltaantottuneille tutkijoillekaan ole välttämättä helppoa. Suomalaisessa historiantutkimuksen piirissä käsitehistoriaa on toistaisek-

si vielä kirjoitettu suhteellisen vähän. Kun tutkimusote on vieras, käsitehistorialliseen tutkimukseen on vaikea ottaa kantaa – varsinkin kun osa kirjoittajista tulee perinteisen historian tutkimuksen ulkopuolelta ja avaa työllään uudenlaisia näkökulmia menneisyyteemme.

Aitoa tieteidenvälisyyttä ja pioneerityötä

Käsitteet liikkeessä on huomion arvoinen teos myös siksi, että se osoittaa aidosti tieteidenvälisen tutkimusprojektien tuloksellisuuden ihmistieteiden alalla. Käsitehistorialliselle tutkimukselle luonteenomainen tieteiden välisten raja-aitojen ylittäminen on toteutunut konkreettisesti, kun valtio-opin, historian, sosiologian ja filosofian asiantuntijat ovat saaneet aikaan yhteisjulkaisun, jossa rinnakkaisia näkökulmia yhdistää samanlainen suhtautuminen menneisyyden kieleen tutkimuskohteista kaikkein tärkeimpänä.

Yhteistyöprojektin vaatavuudesta kertoo se, että lukuisista osatutkimuksista koostuvan julkaisun työstäminen on kestänyt kahdeksan vuotta. Kutakin yksittäistä artikkelia voidaan luonnehtia työmäärältään miltei monografiaa vastaavaksi, varsinkin kun tutkija on käsitellyt yksin kunkin käsitteen historian parin sadan vuoden ajalta tai pyrkinyt tiivistämään jopa 700 vuotta poliittista keskustelua yhteen artikkeliin. Useimmista muista kansallisissa käsitehistoriaprojekteissa on pidetty välttämättömänä jakaa yksittäisen käsitteen tarkastelu eri aikakausien ja alojen asiantuntijoiden kesken.

Käsitteet liikkeessä -teoksessa noudatetun työnjaon vuoksi artikkelit eivät voikaan olla tyhjentäviä selvityksiä tarkasteltavan käsitteen historiasta vaan tarjoavat lähinnä lähtökohtia entistä syvällisemmän käsitehistoriallisen tutkimuksen tekemiselle. Moni poliittisen ajattelun kannalta keskeinen käsite on myös rajautunut tarkastelun ulkopuolelle ilman, että käsitevalintoja olisi kyetty täysin vakuuttavasti perustelemaan. Jäämmekin vielä odottamaan esimerkiksi isänmaan, kansakunnan, demokratian, parlamentarismien, vapauden, oikeudenmukaisuuden ja tasa-arvon käsitteiden historiaa koskevaa

tutkimusta. Kirjoittajia on syytä hakea vielä laajemmalla rintamalla, jos ja kun suomalainen käsitehistoriaprojekti saa tulevaisuudessa jatkoa.

Käsitehistoriallinen asenne yhteisenä nimittäjänä

Ennen kaikkea *Käsitteet liikkeessä* todistaa käsitehistoriallisen *asenteen* voivan tarjota innovatiivisen historian- ja yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen lähtökohdan. Käsitehistoriallisen *asenteen* todellakin, sillä kirjoittajia ei yhdistä minkään tiukasti määritellyn 'käsitehistorian metodin' seuraaminen vaan sellainen tutkimuksellinen perusasenne, jossa aikalaisten poliittisille käsitteille niitä käyttäessään antamat merkitykset ja noissa merkityksissä ajan myötä tapahtuneet muutokset nostetaan analyysin ensisijaisiksi kohteiksi.

Käsitehistoriallinen asenne juontaa juurensa ihmistieteiden tutkimuksessa jo vuosikymmeniä sitten koettuun lingvistiseen käänteeseen, jonka ansiosta tutkijoiden huomio on eri tieteenaloilla kohdistunut kielenkäyttöön ja siitä käytyyn kiistelyyn. Käsitehistoriallista kysymisen tapaa noudattaessa tarkastellaan sitä, miten poliittisten kiistojen osapuolet pyrkivät puhuessaan ja kirjoittaessaan antamaan keskustelun keskeisille käsitteille omia näkemyksiään tukevia merkityksiä. Olennaisia ovat tietoisuus kielestä todellisuutta luovana elementtinä ja ymmärrys sekä lähteissä esiintyvien että tutkijan itsensä käyttämien käsitteiden merkitysten historiallisuudesta ja kiistanalaisuudesta. Käytännön tutkimustyössään käsitehistoriaa kirjoittava tarkastelee uusien käsitteiden luomista, uusien merkitysten antamista vanhoille käsitteille sekä käsitteiden oikeasta käyttötavasta aika ajoin käytyä kiistelyä.

Jotta makrotason käsitehistoria eli eri aineistojen välinen vertailu tulisi mahdolliseksi, kirjoittajat ovat olleet valmiita tarkastelemaan käsitteellisiä muutoksia myös ilman, että jokainen tavanomainen käsitteen käyt-

1. Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius (toim.) (2003) *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*, Tampere: Vastapaino, 617 s.

tökerta kontekstoitaisiin juurta jaksaen. Vaikka merkitysten kontekstisidonnaisuus tunnustetaankin, ainoastaan tiukasta yksittäistapauksiin kohdistuvasta kontekstoinnista aavistuksen verran tinkimällä on mahdollista aikaansaada kiinnostavaa epäsovinnaisen puhetekojen, poliittisen keskustelun muotojen ja kokonaisten poliittisten kulttuurien välistä vertailua.

Kontribuutio kansainväliseen keskusteluun

Kansainvälisen metodologisen debatin näkökulmasta *Käsitteet liikkeessä* -teos on myös merkittävä, koska sen kirjoittajat pyrkivät tietoisesti laajentamaan käsitehistoriaksi nimitettyä tutkimusalaa. He pyrkivät selvästikin vakiinnuttamaan sellaista ymmärrystä käsitehistoriallisesta tutkimuksesta, jossa brittiläistä kontekstualistista poliittisten aatteiden historiaa (Quentin Skinner) ja saksalaista käsitehistoriaa (Reinhart Koselleck) pidetään yhteen sovitettavissa olevina tutkimusstrategioina. Näiden yhdistämistä teoreettisissa pohdinnoissa – käytännön tutkimustyöstä puhumattakaan – ei voida pitää minään itsestänselvyytenä varsinkaan englanninkielisen tutkimuksen piirissä. Englanninkielisessä tutkimuskirjallisuudessa koko käsitehistoria on – kansainvälisen *History of Political and Social Concepts Groupin* kuusivuotisesta toiminnasta huolimatta – edelleen varsin tuntematon käsite.

Aiemmista kansallisista käsitehistoriahankkeista oikeastaan vain Alankomaiden projekti on pyrkinyt koselleckilaisen ja skinneriläisen lähestymistavan konkreettiseen yhdistämiseen. Suomalaisessa projektissa useimmat tutkijat ovat pyrkineet hyödyntämään niin saksalaisen kuin brittiläisenkin teoriakeskustelun antia eli yhdistämään laajaan aineistoon perustuvan pitkän aikavälin semanttisen analyysin ja yksilöiden kielenkäyttöön erityistä huomiota kiinnittävän lyhyen aikavälin retorisen analyysin. Muutamat teoksen artikkeleista osoittavat varsin konkreettisesti, että on mahdollista tutkia rinnakkain sanojen käyttöä makrotasolla ja merkittävien kielenkäyttäjien aikaansaamia kielenkäytön muutoksia mikrotasolla.

Teoksessa ei myöskään kiistetä käsitehistorian tutkimukseen liittyviä filosofisia ongelmia. Tutkijoiden keskuudessa vallitsevat erilaiset käsitykset kielen ja käsitteen välistä suhteesta, kielen suhteesta ajatteluun tai kielen rakenteiden ja yksittäisten toimijoiden tutkimisen tärkeydestä eivät kuitenkaan estä tekemästä hyvää käsitehistoriallista tutkimusta. Mielenkiintoisiin tuloksiin päädytään, kun huomio kohdistetaan poliittisen käsitteen syntyyn, käyttötapoihin, merkitysten muutosten aikatauluun ja syihin, merkityksiä koskeviin kiistoihin, käytön konteksteihin, vastakäsitteisiin ja synonyymeihin sekä – vertailun kautta – suomalaisen poliittisen kulttuurin mahdollisiin erityispiirteisiin.

Suomalaisen käsitehistoriaprojektin ansiona voi pitää myös sitä, että sen tuloksia on välitetty aktiivisesti kansainväliselle tiedeyhteisölle erilaisten seminaarien ja kansainvälisten julkaisujen kautta. Monesta *Käsitteet liikkeessä* -kirjan artikkelista on jo aiemmin ilmestynyt tiivistetty englanninkielinen versio vuosikirjassa *Finnish Yearbook of Political Thought* (vuodesta 2004 *Re-description: Yearbook of Political Thought and Conceptual History*).

Irralliseksi jäävä Ruotsin vallan aika

Moniulotteisuutensa vuoksi *Käsitteet liikkeessä* -teosta on mahdotonta luonnehtia tyhjentävästi. Lähestynkin kirjaa ennen muuta 1700-luvun uskonnollis-poliittisen käsitteistön historiaa tutkivan näkökulmasta. Tämä näkökulma on tärkeä, sillä kuten Kyösti Pekosen siteeraama Carl Schmitt on todennut, ”kaikki modernin valtio-opin merkittävät käsitteet ovat sekularisoituneita teologisia käsitteitä.”

Useissa kirjan artikkeleissa on viitattu 1700-luvulla käynnistyneeseen poliittisten käsitteiden sekularisaatioon, mutta vuotta 1800 edeltävä aika on varsin usein jätetty taustan asemaan ja käsitelty lähinnä valmiiksi valikoitujen pohja-aineistojen kautta. Useimpien kirjoittajien näkökulma on ollut ’yhteiskuntatieteellinen’ ja moderniin maailmaan keskittyvä siinä mielessä, että vasta Ranskan vallankumouksen jälkeen tapahtu-

nut kehitys on nähty huomion arvoiseksi. Tällainen aikarajaus on toki ymmärrettävä siinä mielessä, että sen paremmin Suomea erillisenä poliittisena yhteisönä kuin poliittisessa keskustelussa käyttökelpoista suomenkielistä käsitteistöäkään ei ollut vielä 1700-luvulla olemassa. Suomen poliittinen kieli muodostui merkittävältä osiltaan vasta käänösprojektina 1800-luvun kuluessa. Tästä huolimatta noudatettuun aikarajaukseen liittyy merkittävä ongelma: Ruotsin vallan aikana kertyneen aatteellisen perinnön pitkäkestoinen vaikutus suomalaisessa poliittiseen peruskäsitteistössä uhkaa jäädä liian vähälle huomiolle.

Antologian avaava Kari Saastamoinen on tehnyt todellista pioneerityötä kootessaan kautta aikojen ensimmäisen yleisesityksen uuden ajan alun ruotsalaisesta poliittisesta kielestä. Hänen osansa ei ole ollut kadettava, sillä poliittisen keskustelun kirjon selvittäminen usean vuosisadan ajalta on ollut työlästä, varsinkin kun aiheeseen liittyvää kunnollista vanhempaa perustutkimusta ei juuri ole ollut tarjolla. Kovin syvällisiin käsitehistoriallisiin analyysiin Saastamoisella ei ole ollut mahdollisuutta, vaan hänen on ollut tyytyminen lähinnä perustuslakien, valikoitujen uskonnollisten ja poliittisten kirjoitusten sekä ulkomaisten teoreettisten teosten ruotsinnosten analyysiin. Myös puhdas tapahtumahistoria haukkaa artikkelista huomattavan osan.

Haastavasta tehtävästään Saastamoinen on selvinnyt kunnialla: hän tarjoaa selkeän kokonaistulkinnan Ruotsin ajan poliittisesta ajattelusta ja sijoittaa sen taitavasti eurooppalaiseen konteksteihinsa. Esille nousee sellaisia ruotsalais-suomalaisia erityispiirteitä kuten talonpoikien suhteellisen itsenäisen aseman ja repivien tunnustuksellisten konfliktien puuttuminen. Kiintoisa on myös Saastamoisen analyysi vapauden ajan alun irityksistä kääntää latinan *societas civilis*-käsite ruotsiksi, joskin John Locken kaltaiset teoreetikot saavat tulkinnassa ehkä suhteettoman suuren painoarvon ruotsalaisen poliittisen kielen modernisoijina.

Vaikka Saastamoinen taustoittaa hyvin antologian muita artikkeleita, varhaisen uuden ajan irrottamista myöhemmästä ke-

hityksestä ei voi pitää täysin onnistuneena ratkaisuna. Lukijalle jää mielikuva, että Ruotsin valtakunnassa tapahtui kyllä 1700-luvulla monenmoisia käsitteellisiä muutoksia, mutta näiden muutosten merkitys 1800-luvun kehityksen kannalta jää osin epäselväksi. Ruotsin vallan ajan keskeisiä poliittisia käsitteitä olisikin kenties kannattanut tarkastella useamman tutkijan voimin, sillä monet näihin päiviin saakka jatkuneet ajattelumallit saivat alkunsa juuri tuolloin. Kysymys on ruotsalaisten ja suomalaisten yhteisestä perinnöstä, jota ei voida jättää ruotsalaisten selvitettäväksi – varsinkaan kun he eivät näytä uusimmista käsitehistoriaprojekteissaan olevan valmiita tarttumaan vuosisatoja vanhan poliittisen peruskäsitteistön analyysiin.

Mitä uuden ajan käsitteistön tarkempi analyysi voisi sitten paljastaa? Esimerkiksi luterilaisuuden pitkäkestoisiin vaikutuksiin törmätään useammassakin *Käsitteet liikkeessä* -kirjan artikkelissa mutta melko pinnallisella tasolla. Muun muassa inkluusiivisten Ruotsin Israel- ja Ruotsin lapset -käsitteiden merkitystä kansallisuusajattelun kannalta on viime vuosina tutkittu niin Ruotsissa kuin Suomessakin. 1700-luvun valtiopäiväsaarnojen analyysi ja vertailu vielä tänäkin päivänä ylläpidettyyn institutionaaliseen kansalliseen identiteettiin viittaavat siihen, että luterilaisen kirkon tiedotustoiminnan kautta rakennetuilla kansan, isänmaan ja kansakunnan käsitteillä oli erityisen pitkäkestoisia vaikutuksia juuri suomalaisen poliittisen ajattelun kannalta.² Samaan aikaan kun poliittinen kulttuuri modernisoitui Ruotsissa, eräät vanhan Ruotsin valtakunnan poliittisen kulttuurin piirteet säilyivät huomattavasti pidempään hitaammin modernisoituneessa ja erilaisten konfliktien vuoksi van-

2. Kyseessä on pian ilmestyvä tutkimukseni *Protestant Nations Redefined: Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772*, jonka alustavia tuloksia on esitelty myös artikkelissa Pasi Ihalainen (2003) 'Lutherska drag i den svenska politiska kulturen i slutet av frihetstiden. En begreppsanalytisk undersökning av fyra riksdagspredikningar', teoksessa Marie-Christine Skuncke och Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, predikstol, kaffebus. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, Stockholm och Helsingfors, 73–93.

hasta kiinni pitäneessä Suomessa. Vanhaluterilainen ymmärrys kansakunnasta istuu keskuudessamme niin tiukassa, että Suomessa oltiin vähällä säätää vielä vuonna 2003 laki, jonka nojalla valtionpäämies olisi antanut kansalaisille vuosittain ohjeita siitä, millaisten kansakunnan kannalta tärkeiden arvojen puolesta heidän tulee rukoilla. Hallitus ja 'hallitsija' hallitsevat ja holhoavat edelleen – ainakin symbolisesti – rukouspäiväjulistusten kautta myös kansalaistensa uskonelämää. Yhtä pitkälle menevää poliittisen ja uskonnollisen sekoittumista olisi mahdotonta ajatella tapahtuvaksi useimmissa muissa 'protestanttisen' Euroopan poliittisissa kulttuureissa.

Saastamoisen artikkelissa tarkastellut käsitteet on valittu taustoittamaan muita artikkeleita, minkä johdosta monet aikalaisille itselleen tärkeät käsitteet ovat jääneet vähemmälle huomiolle. Esimerkiksi juuri 'isänmaasta' ja 'vapaudesta' saadaan tässä antologiassa lukea kovin vähän, vaikka kyseessä olivat jo 1700-luvulla kaikkein keskeisimmät poliittiset käsitteet – ajatellaanpa vain Tukholman ritarihuoneen pääsalin seinien näkyvintä mottoa *Pro Patria et Libertate*. Isänmaan ja vapauden käsitteisiin liitetyt merkitykset ovat varmasti muuttuneet 1700-luvun jälkeen, mutta silti myös vuoden 2004 kansallisen veteraanipäivän tunnus oli edelleen: "Veteraanien perintö: Vapaa isänmaa."

Suomalaisten ja ruotsalaisten poliittisten käsitteiden yhteisten juurien vielä selvempi tiedostaminen tekisi näiden poliittisten kulttuurien yhteisistä piirteistä – esimerkiksi valtion, yhteiskunnan ja kansan käsitteiden jatkuvasta sekoittamisesta – entistä ymmärrettävämpiä. Voitaisiin pohtia, löytyykö esimerkiksi pohjoismaisen yhteiskunnan käsitteen taustalta enemmän maallistunutta luterilaisuutta kuin tulemme ajatelleeksikaan. Voitaisiin myös tutkia sitä, millaiseksi poliittisen vapauden käsite saattoi tunnustuksellisesti poikkeuksellisen yhtenäisessä yhteisössä muotoutua.

Valta ja hallitseminen

Varsinaiset käsittelyluvut avaava Matti Hyvärinen artikkeli tarjoaa asiantuntevan analyysin 'vallan' käsitteen moniulotteisesta

semanttisesta kentästä. Uudelta ajalta esille nostetut esimerkit ovat peräisin lähinnä vanhan kirjasuomen arkistosta. Autonomian ajan valtasanastoa Hyvärinen on analysoinut perusteellisemmin ja varsin erilaisia lähteitä hyödyntäen, muiden muassa Aleksis Kiven, Arvid Järnefeltin ja Juhani Ahon kaltaisten kirjailijoiden valtasanastoa sensitiivisesti tulkiten ja 'vallan' käännosten merkityksiä rekonstruoiden. Samoin hän on analysoinut taitavasti Yrjö-Koskisen poliittisessa kirjoittelussa ja historiankirjoituksessa käyttämää, vanhasta eurooppalaisesta poliittisesta puheesta johdettua valtakäsitteistöä. Myös vuoden 1918 sodan osapuolten erilaiset valtaretoriikat on huomioitu.

Itsenäisyyden ajan osalta Hyvärinen on keskittynyt parhaan ajateltavissa olevan aineiston, puolueohjelmien, valtasanaston erittelyyn ja tekee niiden pohjalta mielenkiintoisia havaintoja. Hän osoittaa, miten kansanvallan käsite nousi varsin hitaasti osaksi suomalaista poliittista keskustelua ja sai pitkään erilaisia merkityksiä eri puolueiden ohjelmissa. Vasemmistopuolueiden valtaretoriikasta voidaan osoittaa tapahtuneen vähittäisiä siirtymiä tasavallan kannattamisen suuntaan, kun taas oikeistossa suhde kansanvaltaan määriteltiin uudelleen vasta melko myöhäisessä vaiheessa. Ajan myötä vasemmiston ja oikeiston linjat ovat selvästi lähentyneet toisiaan.

Hyvärinen tapa yhdistellä erilaisia lähteitä on perusteltu ratkaisu, varsinkin kun niin voidaan osoittaa käsitteen käytössä tapahtuneen merkittäviä muutoksia. Monipuolisesta lähdeaineistosta seuraa kuitenkin myös itse tutkimusraportin tietty katkelmallisuus, etenkin kun lopuksi siirrytään vielä aivan uuden diskurssin – yhteiskuntatieteilijöiden kesken käydyn valtakeskustelun – tarkasteluun.

Kyösti Pekosen hallitsemiskäsitteistön historiaa valottava artikkeli on käsittehistoriallista perustutkimusta parhaimmillaan. Kirjoittaja ilmaisee selkeästi metodologiset valintansa ja sen, että tarkoituksena on esittää hallitsemisen käsitteen historia monikerroksisena kertomuksena. Pekonen muistuttaa lukijaa menneisyyden kielenkäytön monimuotoisuudesta ja siitä, että käsitteen

erityiset käyttöyhteydet saadaan näkyville ainoastaan tarkastelemalla sitä laajaa tavanomaista aineistoa vasten. Taustaksi hän tarjoaa tiiviin eurooppalaisen vertailun, joka havainnollistaa hallitsemiskäsitteistön muutosten eriaikaisuutta eri kulttuureissa. Hän selvittää laajasti myös varhaisen uuden ajan sanahistoriaa ja kiinnittää huomiota suomalaisessa poliittisessa kulttuurissa pitkään säilyneeseen maallisen ja hengellisen esivallan väliseen liittoon.

1800-luvun osalta Pekonen osoittaa valtiopäivätyöskentelyn aktivoitumisen myötä tapahtuneen maallistumista 'protestantismiin' pohjautuvassa hallitsemisen mysteerissä. Näitä muutoksia tarkastellaan yleiseurooppalaisessa käsitteellisen muutoksen kontekstissa, ruotsin ja suomen kielten välinen vuorovaikutus huomioiden sekä valtiolaivan kaltaisia metaforia analysoiden. Käsitteellisten muutosten taustalla vaikuttavia syitä – esimerkiksi perustuslaillisten muutosten ja hallitsemisanaston muutosten välisiä syysuhteita – pohditaan myös syvällisesti.

Pekosen on mahdollista mennä tulkin nassaan pidemmälle kuin käsitehistoriallisissa tutkimuksissa on yleensä tapana, kun hän yhdistää empiirisen aineiston analyysin sekä Max Weberin ja Michel Foucault'n kaltaisiin ajattelijoihin pohjautuvan hallitsemisen historian teoreettisen keskustelun. Artikkelinsa lopuksi hän päätyy siihen huomionarvoiseen päätelmään, että suomalaisessa poliittisessa kulttuurissa hallitusten tehtäväksi ymmärretään vielä nykyisinkin asioiden pitäminen hallinnassa enemmän kuin varsinainen poliittinen johtaminen.

Yhteiskunta ja valtio

Pauli Kettunen osoittaa artikkelissaan 'Yhteiskunta' tämän käsitteen olevan 1840-luvulla suomen kieleen luotu uudissana, joka rakennettiin ruotsalaisen ja Ruotsin kautta välittyneen latinankielisen kulttuurin pohjalle. Metodologian osalta Kettunen korostaa skinneriläisittäin kontekstien rekonstruoinnin ja puhetoiminnan tutkimisen tärkeyttä. Käytännön tutkimustyössään hän painottaa vertailua muihin pohjoismaisiin kieliin ja erityisesti ruotsiin.

Kettusen artikkeli osoittaa vastaansanomattomasti pohjoismaisen yhteiskunnan käsitteen voimakkaan sidonnaisuuden kansallisvaltioon. 'Yhteiskunta' viittaa oman subjektiviteetin omaavaan integroituun kokonaisuuteen ja olettaa myös edistyksen tapahtuvan yhteiskunnan kautta. Suomalaisista 'yhteiskuntaa' tarkasteltaessa tutkitaan itse asiassa pohjoismaista yhteiskuntaa, mistä seuraa tarve analysoida ruotsalaista ja suomalaista yhteiskuntaa rinnakkain. Etenkin ruotsalaisessa tutkimuksessa unohdetaan aivan liian helposti Pohjanlahden takaa löytyvä, toisenlaisen historiallisen kokemuksen omaava 'ruotsalainen' poliittinen kulttuuri, joka osoittaa esimerkiksi sen, ettei 'yhteiskunnan' ja 'valtion' sekoittaminen ole mikään ainutlaatuinen ruotsalainen ilmiö.

1700-luvun ruotsalaisesta keskustelusta – jota Kettunen käsittelee vain muutamien, lähinnä luonnonoikeusajattelua kuvaavien esimerkkien kautta – löytyisi muutakin mielenkiintoista aineistoa 'yhteiskunnan' ja 'valtion' samaistamisen historiallisista juurista. Merkitystä on varmasti ollut myös sillä, että pohjoismaissa uskonnollinen ja poliittinen yhteisö ovat niin pitkään olleet käytännössä yksi ja sama asia. Yhtä lailla kiinnostavaa on tietenkin Kettusen tarkastelema vuoden 1809 jälkeinen yhteiskunnan käsitteen eritahtinen kehitys Ruotsissa ja Suomessa. Kun valtion on Ruotsissa nähty perustuvan 'yhteiskunnallisiin' periaatteisiin, Suomessa yhteiskunnan on katsottu toteuttavan valtion normatiivista voimaa. Laajalle levinnyt tapa puhua yhteiskunnasta kansallisvaltion määrittämänä toimijana tulee todennetuksi laajan lähdeaineiston kautta.

Artikkelinsa lopussa Kettunen nostaa vielä esille aikamme monimielisen muotikäsitteen, 'hyvinvointiyhteiskunnan', jota käyttämällä voidaan yrittää häivyttää aiemmin suosittuun 'hyvinvointivaltion' käsitteeseen liittyneitä erimielisyyksiä. Käsitteen jatkuvasta suosiosta huolimatta 'yhteiskuntaa' ei kuitenkaan Kettusen mukaan enää nykyisin ymmärretä aivan yhtä keskeisenä toimijana kuin vielä joitakin vuosikymmeniä sitten.

Tuija Pulkkisen 'valtiota' käsittelevää artikkelia voi kiittää erityisesti filosofin näkö-

kulman tuomisesta käsitehistoriallisen asenteen määrittelyyn. Osa näistä pohdinnoista olisi tosin voitu sijoittaa myös koko teoksen johdantoon. Pulkkinen mukaan käsitehistorian pääajatus on ”sanojen ja merkitysten yhteen punoutuminen”, mikä edellyttää näiden molempien samanaikaista tutkimista. Metodologisessa pyrkimyksessään tutkia toisaalta yleistä käsitteiden käyttöä ja toisaalta merkittävien kielenkäyttäjien aikaansaamia kielenkäytön muutoksia Pulkkinen on onnistunut hyvin.

Pulkkinen tutkimuksen keskeinen tulos on, että omalaatuiseen, Venäjän varjossa tapahtuneen kehityksen vuoksi valtion käsite tuli suomen kielessä sijoittumaan poikkeuksellisen lähelle politiikan käsitettä. Pulkkinen tarjoaa ensin sanakirjoihin pohjautuvan katsauksen ’valtion’ sanahistoriaan ja tarkentaa sitten suomen ’valtiolle’ annettujen merkitysten erityisyyttä sijoittamalla esimerkit eurooppalaiseen käsitehistorialliseen kontekstiin ja vertaamalla niitä ruotsin *stat*-sanankäyttöön. Tarkastelu osoittaa, että 1800-luvun suomessa rajattiin ruotsinkielisen käsitteen merkitystä ja keskittyttiin *stat*-käsitteen moderneihin, Ranskan vallankumouksen jälkeen vahvistuneisiin merkityksiin. Suomenkielisen valtion käsitteen syntyä Pulkkinen rekonstruoi J. V. Snellmanin ja fennomaanien kielenkäyttöä analysoimalla sekä Leo Mechelinin ruotsin- ja suomenkielisiä tekstejä vertailemalla.

Analyysin monipuolisuus on tervetullutta, vaikkakin paikoin aineistosta ja lähestymistavasta toiseen siirtyminen uhkaa häivyttää tulkinnan juonen näkyvistä. Kiinnostavimmillaan tarkastelu on Pulkkinen osoittaessa attribuuttien ’valtiollinen’ ja ’poliittinen’ synonyymisyyden ja sen miten kauan edellinen saattoi suomen kielessä korvata jälkimmäisen. ’Valtion’ ja ’politiikan’ samantyyppiseen merkityssisältöön viittaavat esimerkiksi parlamentin ja perustuslain käsitteellinen liittäminen valtioon (valtiopäivät, valtiomuoto) sekä puolueohjelmien taipumus nähdä valtio niin keskeisenä subjektina kuin objektinakin. ’Valtion’ keskeisyys ja yllättävän positiivinen perusvire suomalaisessa poliittisessä keskustelussa tulevat kiistatta todennetuiksi.

Kansa ja kansalainen

Kirjan luetuimpia artikkeleita tulee varmasti olemaan Ilkka Liikasen ’kansan’ käsitettä koskeva. Liikasen tulkinnassa ’kansa’ on kuitenkin vain fennomaanien poliittinen kansan käsite. Tutkimukselta on turha odottaa etnografisen, sosiaalisen tai 1900-luvun kansakäsitteistön tarkastelua. Tiukan rajauksen varjopuolena on se, että monet ’kansan’ sivumerkitykset jäävät vähälle huomiolle.

Kansan käsitettä on tietenkin käytetty mitä erilaisimpien tarkoitusten toteuttamiseen, varsinkin kun siinä yhdistyvät toisaalta kansallisuusajattelu, toisaalta kansansuvereenisuusperiaate. Nämä ovat molemmat niin laajoja teemoja, että olisi itse asiassa ollut perusteltua analysoida niitä omissa artikkeleissaan. Liikasen artikkelissa kansan ja kansakunnan käsitteet, joilla on toki Ranskan vallankumouksesta lähtien ollut runsaasti yhtymäkohtia ja jotka ovat suomen kielessä (*people – nation* -jaon puuttuessa) erityisen lähellä toisiaan, sekoittuvat jatkuvasti keskenään, ja kirjoittaja joutuu rakentamaan ikään kuin kahta kertomusta rinnakkain. Varsinkin kansakunta-diskurssin rekonstruoiminen laajemman alkuperäisaineiston perusteella olisi ollut toivottavaa, sillä Liikasen painottamista nationalismiteorioista harvat selittävät tyydyttävästi esimerkiksi niitä käsitteellisiä muutoksia, joita kansallisessa terminologiassa esimoderneista kansallisista identiteeteistä moderniin nationalismiin siirryttäessä tapahtui.

Nimenomaan kansan ja kansakunnan käsitteiden osalta olisikin ollut syytä perehtyä perusteellisemmin Ruotsin vallan aikaiseen keskusteluun. Katkos uuden ajan alun ja modernin välillä ei kenties ollutkaan niin dramaattinen eikä suomalainen kansa-retoriikka niin ’modernia’ kuin miltä se Liikasen tulkinnassa näyttää. Liikasen viittaa varhaisiin kansansuvereniteettiperiaatteen ilmentymiin mutta sivuuttaa *fäderneslandet*- ja *nation*-käsitteet ja jättää myös vapauden ajan kansansuvereenisuuskeskustelun melko vähäiselle käsittelylle.

Selvästi virheellistä on väittää, ettei Ruotsin Israelin kaltaisilla käsitteillä olisi ollut merkitystä kansallisen yhteisön määrittelys-

sä uuden ajan alun Ruotsissa.³ Ruotsissa Israel-idiomia voitiin itse asiassa käyttää tehokkaammin kansallisen yhteisön rakentamiseen kuin muissa protestanttisissa maissa. Suomalaisuuden kannalta olennaista on, että myös valtakunnan itäinen puolisko sisällytettiin tehokkaasti tämän käsitteen piiriin ja että uuden ajan alulle tyypillinen ajatus kansakunnasta Israelin kaltaisena uskonnollis-poliittisena yhteisönä eli todennäköisesti pidempään Suomen kaltaisessa myöhään modernisoituneessa maassa kuin juuri missään muualla läntisessä Euroopassa. Suomalaisen kansakunnan synnystä jo 1700-luvun kuluessa on puolestaan esitetty viime vuosina yksinkertaistavia ja anakronistisia, modernin nationalismin alkamisajankohtaa varhentavia ja kritiikille alttiita tulkintoja.⁴

Liikasen artikkelin 1800-lukua käsittelevä osuus sen sijaan tarjoaa vakuuttavan tulkinnan kansan ja kansakunnan käsitteiden merkitysten muutoksista. Liikasen osoittaa kiinnostavalla tavalla sekä nationalististen virtausten että kansansuvereenisuusajatuksen läpimurron suomalaisessa keskustelussa. Liikasen artikkeli ei kuitenkaan kokonaisuutena tarjoa sellaisia uusia käsitehistoriallisia avauksia, joihin 'kansallisen' sanaston laajempi rekonstruktio olisi kenties tarjonnut mahdollisuuksia.

Henrik Steniuksen kansalainen-käsitteen analyysi eroaa kokoelman muista artikkeleista tutkijan omille tulkinnoille annetun keskeisen roolin vuoksi. Artikkelissa selitetään tutkimuksen operaatioita ulkopuoliselle melko vaikeasti avautuvalla metakielellä, kiinnitetään erityistä huomiota erikoisten kielialueiden mahdollisuuksiin muodostaa uusia käsitteitä autonomisesti ja pohditaan yksityiskohtaisesti sanaston etymologisia juuria.

Analyysin ytimen muodostaa tapaustutkimus Elias Lönnrotin tavoista kääntää ruotsin *medborgare*-sanastoa suomen kielelle. Lönnrotin asema suomen kielen käsitteistön kehittäjänä puoltaa tätä ratkaisua. Lähteenä käytetty oikeudellisen käsikirjan käännös ruotsista suomeen on sekin erinomainen käsitehistoriallisen analyysin kohde. Laajempi 1700-luvulta perittyjen konventioi-

den ja 1800-luvun neologismien tarkastelu olisi kenties kuitenkin ollut paikallaan, varsinkin kun analysoidun lähdetekstin viittaukset 'kansalaiseen' jäävät lopultakin kovin harvalukuisiksi.

Steniuksen perusteeksi suomen kansalaisen-käsitteen taustalle vetäytyvästä luonteesta tulee todennetuksi aineiston pohjalta, mutta sellaisesta tietoisesta käsitteen määrittelystä, jossa Lönnrot 'modernina' poliittisena ajattelijana jätti vanhan eurooppalaisen kaupunkihistorian ja oikeusdiskurssin huomiotta, on vaikeampaa löytää täysin vakuuttavia todisteita. Kansalaiseen viittaavan sanaston merkitykset olivat muuttuneet 1700-luvun puolivälistä alkaen, ja terminologian suomentajat seurasivat hekin oman aikansa käytänteitä. Vertaukset arabialaiseen ja argentiinalaiseen käsitteistöön vaikuttavat liian kaukaa haetuilta, kun sen sijaan vertailut Ruotsiin, Saksaan ja Alankomaihin puoltavat paikkaansa. Suomen sisällissodan verisyyden selittäminen suomen kielen kansalaisen käsitteen "huonosti kehittyneellä kyvyllä horisontaaliseen dialogiin" on houkutteleva mutta vaikeasti todennettava hypoteesi.

Muiden artikkeleiden johtopäätösten tukeksi on sen sijaan Steniuksen lopputulos, jonka mukaan käsitteet 'kansa' ja 'kansalaisuus' liittyivät suomessa tiiviisti toisiinsa ja käsitteet 'valtio', 'kansakunta' ja 'yhteiskunta' olivat (ja ovat) keskenään vaihdettavissa. Kansalaisuus edellytti suomalaista etnistä taustaa, ja taitaa monien suomalaisten aja-

3. Ks. esim. Nils Ekedahl (2002) "Guds och Swea barn." Religion och nationell identitet i 1700-talets Sverige', teoksessa Åsa Karlsson och Bo Lindberg (red.), *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Uppsala, 49–70; Laajemmin samasta teemasta käsikirjoituksessa *Protestant Nations Redefined*; Ks. myös Ihalainen (2003) 82, 87.

4. Juha Manninen (2000) *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjo-lasta*, Helsinki; Ks. myös Jonas Nordin (2000) *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Stockholm; vrt. Pasi Ihalainen (2001) 'Varhaismodernien kansallisten identiteettien historiaa kansallisesta ja vertailevasta näkökulmasta', *Historiallinen Aikakauskirja* 99:4, 402–417, ja Jouko Nurmiainen (2003) 'Frågan om "etnisk nationalism", nationell självbild och 1700-talets Sverige', *Historisk Tidskrift för Finland*, 88:3, 257–275.

tusmaailmassa edellyttää sitä tänäkin päivänä. Havainnot, joiden mukaan suomalainen kansalaisen käsite on epäpoliittinen ja poliittinen kulttuuri kollektivistinen olisivat varmasti olleet todennettavissa myös laajemman 1900-luvulta peräisin olevan aineiston avulla.

Edustus ja puolue

Ismo Pohjantammen edustuksen käsitettä tarkastelevassa artikkelissa on huomioitu 1700-luvulla tapahtunut siirtymä valtakunnan edustamisesta kansakunnan edustamiseen, tosin pääasiassa lakitekstien ja tutkimuskirjallisuuden varassa. Päähuomio on kohdistunut 1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa käytyyn keskusteluun edustuksesta sekä yleiseen valtiopäivätoiminnan historiaan, ei niinkään varsinaiseen käsitehistoriaan. Debattia taustoitetaan viitauksilla ajan yleiseurooppalaiseen teoreettiseen keskusteluun.

Eeva Aarnion analyysi puolue-käsitteen historiasta osoittaa puolestaan aihepiiristä väitelleen kirjoittajansa syvällistä asiantuntemusta. Aarnio ilmoittaa noudattavansa skinneriläistä tapaa tarkastella toisaalta puhujan tietyssä poliittisessa tilanteessa puolueen käsitteellä tekemiä tekoja, toisaalta puolueiden arvottamista aikalaiskeskustelussa.

Aarnion käyttämä aineisto on laaja ja vakuuttava: se lähtee liikkeelle 1800-luvun puoluedebateista ja kantaa aina 1980-luvun puolueohjelmiin saakka. Tosin katsaus vapauden ajan hattuihin ja myssyihin olisi ollut paikallaan myös tässä yhteydessä, etenkin kun aivan uusimmassakin tutkimuskirjallisuudessa on väitetty, että puolueet hyväksyttiin poliittisen järjestelmän väistämättömiksi osiksi 1700-luvun Ruotsissa jo ennen kuin vastaava asennemuutos tapahtui Englannissa tai Pohjois-Amerikan siirtokunnissa.⁵ Oliko todella näin, ja eikö tällaisella oletetulla puoluemyönteisyydellä ollut mitään pitkäaikaisvaikutuksia ruotsalais-suomalaisessa poliittisessa kulttuurissa? Myös suomen varhaisen puolue-sanaston yhteyttä uskonlahkoja kuvaavaan sanastoon, luterilaisen papiston puoluekriittikkä sekä puoluesanaston sekularisoitumista eli

irrottautumista lahko-terminologiasta olisi voitu pohtia tarkemmin ja suhteuttaa muiden maiden kehitykseen,⁶ varsinkin kun uskonnollisen käsitteistön vaikutus näyttää ulottuneen Suomessa pitkälle 1800-luvun puolelle. Vasta varsinaisen puolue-sanankäyttöönotto näyttää sekularisoineen käsitteen.

1800-luvun loppua käsittelevä osuus artikkelista on taitavasti kirjoitettu, ja analyysi vain syvenee 1900-luvun puolelle siirryttäessä. Tutkimus osoittaa muun muassa eduskuntauudistuksen jälkeen tapahtuneen suomalaisen politiikan uudelleenorganisoinnin äkillisyyden. Aikalaiskeskustelu puolueista liitetään luontevasti laajempaan puolueeteoreettiseen keskusteluun. Artikkelinsa lopuksi Aarnio vielä tiivistää puolue-käsitteen eri lähdetyypeissä saamat moninaiset merkitykset. Hän osoittaa konkreettisesti, miten suuressa määrin puolue-käsite voi olla sidoksissa käyttötilanteeseen eli todentaa skinneriläisen tutkimusstrategian sopivan erinomaisesti käyttämänsä aineiston analyysiin. Aarnion artikkeli tulee olemaan Suomen poliittista järjestelmää vakavissaan tutkivalle ohittamatonta luettavaa niin metodologisen taitavuutensa kuin sisältönsäkin puolesta.

Politiikka ja vallankumous

Kari Palosen tulkinta suomalaisesta politiikan käsitteestä perustuu epäilemättä perusteellisimpaan käsitehistorialliseen tutkimukseen, mitä Suomessa on koskaan tehty. Artikkelissaan Palonen todistaa käsitehistoriallisen asenteen hyödyllisyyden ja sen, että kaikki yritykset poliittisten käsitteiden tyhjentävään ja yleisesti hyväksytyyn määrittelyyn ovat turhia.

Varhainen politiikka-sanasto jää Paloselakin vähälle huomiolle, mutta 1900-luvun ja erityisesti toisen maailmansodan jälkeisen ajan analyysi on sitäkin vakuuttavampi. Palosen strategiana on tutkia ”politiikkapuheen performatiivista käyttöä toiminnan tietoisena välineenä”, kohdistaa huomio yksilöiden poikkeuksellisiin tapoihin käyttää käsitettä sen sijaan että tyydyttäisiin raportoimaan konventionaalista käyttöä sekä tarkastella käsitteiden käyttöön otta-

mista, vakiintumista, harvinaistumista, marginalisoitumista ja katoamista ilman pyrkimystä tarkkaan ajoitukseen ja kvantifiointiin. Tekstikorpuksensa Palonen on rajannut tämän tavoitteensa mukaisesti niin, että murrosaikoja on painotettu seesteisten kausien kustannuksella.

Tutkimuksessa saavutettujen lukuisien huomionarvoisten tulosten joukosta mainitakoon 'valtiollisen' korvautuminen 'poliittisella' 1960-luvun puolivälissä, suomalaisen politiikka-sanaston yhteydet läntisen Euroopan keskusteluihin ja suomalaisen poliittisen kulttuurin verrattain nopea muutos muihin maihin verrattuna. Palosen toinen, antologian tuloksia kokoava ja kääntämisen problematiikkaa koskettava artikkeli puolestaan tarjoaa hyvän yhteenvedon ja avaa myös näkymiä tulevaan, kansallisen historiankirjoituksen ylittävään poliittisten kulttuurien vertailevaan tutkimukseen.

Risto Alapuron artikkeli vallankumouksen käsitteestä on yhtä lailla teemansa suvereenisti hallitsevan asiantuntijan työtä ja jättää sijaa ainoastaan kiittäville kommentteille. Alapuro liittää tulkintansa käsitehistorian teoriakeskusteluun, ottaa huomioon suomen kielen kapina-käsitteistön pejoratiivisen tradition ja esittelee erittäin kiintoisalla tavalla suomen vallankumous-käsitteen omaperäisyyttä ja tämän seurausvaikutuksia. Sanaston merkitykset konkretisoituvat Suomessa vasta vuosien 1905 ja 1918 sekä 1960-luvun 'vallankumousten' myötä. Vasenmielinen ulkomaiden ilmiö saattoi niiden tuloksena muuttua joko historiaa myönteisessä mielessä eteenpäin vieväksi voimaksi tai konkreettiseksi laittoman vallanoton mahdollisuudeksi.

Syvällisemmän vertailun kautta täydentäviin tuloksiin

Vertailujen tekeminen kuuluu kiinteänä osana käsitehistorialliseen tutkimusotteeseen, sillä vain vertailujen kautta useammille poliittisille kulttuureille yhteinen ja yhdelle erityinen käsitteiden käyttö saadaan näky-

viin. *Käsitteet liikkeessä* -kirjan osalta erityisen onnistuneena tutkimusstrategiana voi pitää käännösten vertailua. Suomen- ja ruotsinkielisen poliittisen keskustelun rinnakkainen tarkastelu on etenkin 1800-luvun osalta toteutettu useimmissa artikkeleissa erinomaisella tavalla.

Mutta myös vertailun alalla käsitehistorian tutkijoille jää vielä runsaasti työsarkaa. *Käsitteet liikkeessä* -teoksen osalta vertailua on vaikeuttanut se tosiasia, ettei sellaista valmista käsitehistoriallista perustutkimusta, jonka pohjalle rakentaa, ole useissakaan maissa vielä olemassa. Saksalainen esikuva *Geschichtliche Grundbegriffe* on ollut monille suomalaisille tutkijoille tärkeä, ja myös alankomaalaisen käsitehistoriaprojektin tuloksiin on paikoin viitattu, mutta esimerkiksi Ruotsissa tai Britanniassa ei ole olemassa vastaavaa kokoomateosta, jonka tuloksiin suomalaisen politiikan kielen kehitystä voitaisiin vaivatta verrata. Näiden maiden käsitehistorian tutkimisessa avautuu myös suomalaisille tutkijoille kiinnostavia haasteita.

Kokonaisuutena tarkasteltuna *Käsitteet liikkeessä* on saavuttanut projektille asetetut kunnianhimoiset tavoitteet varsin hyvin. Suomalaisen poliittisen kulttuurin keskeisiä käsitteitä on analysoitu yksityiskohtaisesti ja objektiivisesti, relevantit kontekstit huomioon ottaen. Suomalaisen poliittisen kulttuurin käsitehistorian tutkimus ei varmasti-kaan jää tähän vaan päinvastoin saa uutta intoa nyt menestyksellisesti loppuunsaate- tusta projektista. ■

5. Michael F. Metcalf (2003) 'Hattar och mössor 1766–72. Den sena frihetstidens partisystem i komparativ belysning', teoksessa Marie-Christine Skuncke och Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, predikstol, kaffebus. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, Stockholm och Helsingfors, 39–54; Vrt. Ihalainen (2003) 84, 87, 90.

6. Puoluekäsitteen sekularisoitumisesta Englannissa ks. Pasi Ihalainen (1999) *The Discourse on Political Pluralism in Early Eighteenth-Century England*, Helsinki.